

<https://doi.org/10.62837/2026.2.27>

DİLBƏR CAMALI

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Türk dilləri şöbəsinin böyük elmi işçisi
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mail: dilber.mehdiyeva@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2726-5733

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN TƏSNİFİ PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Oğuz qrupu türk dillərində mürəkkəb cümlənin təsnifi həm struktur, həm də semantik prinsiplərin fərqli şəkildə tətbiqi ilə bağlı bir sıra nəzəri problemlər yaradır. Azərbaycan, Türkiyə, türkmən və qaqauz dillərində tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin qurulma vasitələri oxşar olsa da, onların qruplaşdırılmasında terminoloji və metodoloji müxtəliflik müşahidə olunur. Lakin bəzi dillərdə şərt şəkilçilərinin tabelilik yaradan əsas vasitə kimi qəbul edilməsi, digərlərində isə feili bağlamaların üstün tutulması təsnifatın vahid sistemlə verilməsini çətinləşdirir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq digər oğuz qrupu türk dillərində feili birləşmələrlə əmələ gələn cümlələr mürəkkəb cümlə hesab olunur. Bundan başqa, mürəkkəb cümlə və onun növləri kimi məsələlər müxtəlif dilçilik məktəblərində fərqli meyarlarla izahı Oğuz dillərində mürəkkəb cümlənin ümumi modelinin müəyyənləşdirilməsinə mane olur. Bu səbəbdən vahid təsnifat üçün həm morfo-sintaktik, həm də funksional yanaşmaların uzlaşdırılmasına ehtiyac vardır. Məqalədə oğuz qrupu türk dillərində mürəkkəb cümlə və onun növləri məsələləri işıqlandırılmış, mübahisəli məqamlara açıqlıq gətirilmişdir.

Açar sözlər: *Oğuz qrupu, türk dilləri, mürəkkəb cümlə, sintaksis, təsnifat, semantik münasibətlər və s.*

DILBAR CAMALI

PROBLEMS IN THE CLASSIFICATION OF COMPLEX SENTENCES IN THE OGHUZ BRANCH OF TURKIC LANGUAGES ABSTRACT

The classification of complex sentences in the Oghuz branch of Turkic languages creates a number of theoretical problems due to the differing applications of structural and semantic principles. Although the means of forming subordinate and coordinate complex sentences in Azerbaijani, Turkish, Turkmen, and Gagauz are largely similar, terminological and methodological variation is observed in their categorization. In some languages, conditional morphemes are regarded as the

primary means of establishing subordination, while in others, non-finite verb constructions play a dominant role, which complicates the development of a unified classification system. Unlike Azerbaijani, in other Oghuz Turkic languages sentences formed with verbal constructions are considered complex sentences. Furthermore, the interpretation of complex sentences and their types according to different linguistic schools based on varying criteria hinders the establishment of a common model for complex sentence structure across the Oghuz languages. For this reason, a unified classification requires harmonizing both morpho-syntactic and functional approaches. The article examines the issues of complex sentences and their types in the Oghuz Turkic languages and provides clarification of the controversial points.

Keywords: *Oghuz group, Turkic languages, complex sentence, syntax, classification, semantic relations etc.*

Проблемы классификации сложных предложений в огузской группе тюркских языков Аннотация

Классификация сложных предложений в огузской группе тюркских языков вызывает ряд теоретических проблем, связанных с различным применением структурных и семантических принципов. Хотя средства образования подчинённых и сочинительных сложных предложений в азербайджанском, турецком, туркменском и гагаузском языках в целом сходны, в их систематизации наблюдается терминологическое и методологическое разнообразие. В отличие от азербайджанского языка, в других огузских языках предложения, образованные при помощи глагольных сочетаний, считаются сложными. Кроме того, трактовка сложного предложения и его разновидностей различными лингвистическими школами на основе разных критериев препятствует формированию общей модели сложных предложений для огузских языков. Поэтому для выработки единой классификации необходимо согласовать морфо-синтаксический и функциональный подходы. В статье освещены вопросы сложного предложения и его типов в огузских тюркских языках, а также даны разъяснения по спорным аспектам.

Ключевые слова: *огузская группа, тюркские языки, сложноподчинённое предложение, синтаксис, классификация, семантические отношения*

Giriş. Oğuz qrupu türk dilləri, Azərbaycan, Türkiyə, türkmən və qismən Qaşqay türk dilləri sintaktik quruluş baxımından ümumi tarixi kökləri bölüşsə də, müasir inkişaf xüsusiyyətlərinə görə müəyyən fərqliliklər göstərir. Bu dillərdə mürəkkəb cümlələrin təsnifatı həm nəzəri dilçilik, həm də müqayisəli türk dilləri sintaksisi üçün mühüm tədqiqat istiqamətlərindən biridir. Lakin mövzunun araşdırılması bir sıra metodoloji çətinliklərlə müşayiət olunur. Əsas problem ondan

ibarətdir ki, bu dillərdə tabelilik münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsi təkcə formal-grammatik göstəricilərə deyil, həm də semantik və funksional kriteriyalara əsaslanmalıdır. Tabedici bağlayıcılarda, bağlayıcı sözlərdə, feili bağlama və feili sifət formalarında oxşarlıqlar olsa da, onların hər dildə fərqli semantik yük qazanması təsnifatda qeyri-bərabərliyi artırır. Məsələn, Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində bağlayıcılarla qurulan səbəb, məqsəd və zaman münasibətləri daha sabit görünürsə, Türkmən türkcəsində feili bağlama formalarının üstünlük təşkil etməsi təsnifatın semantik əsasını gücləndirir. Bu isə komponentlər arasındakı mənaca asılılıq dərəcəsinin dillər üzrə müqayisəsini çətinləşdirir. Digər tərəfdən, sintaktik təhlildə formal-grammatik yanaşma ilə semantik-funksional yanaşma arasında balansın tapılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bəzi tədqiqatçılar bağlayıcıların forması və sintaktik rolu əsasında təsnifata üstünlük verirlər, digərləri isə mənə münasibətini aparıcı meyar kimi qəbul edirlər. Nəticədə qeyri-birmənalı yanaşmalar yaranır və ümumtürk sintaksisinin vahid təsnifat modeli hələ də formalaşmayıb. Bu baxımdan Oğuz qrupu türk dillərində tabeli mürəkkəb cümlələrin müqayisəli şəkildə araşdırılması, həm sintaktik göstəricilərin müəyyənləşdirilməsi, həm də semantik əlaqələrin sistemləşdirilməsi baxımından müasir türkoloji sintaksisin aktual problemlərindən biridir. Bu araşdırmalar ümumtürk dillərinin sintaktik universalizasiyalarının müəyyənləşməsinə də mühüm töhfə verə bilər.

Azərbaycna dilində və digər türk dillərinin hamısında tabesiz mürəkkəb cümlə iki və ya daha çox müstəqil sadə cümlənin tabesizlik, yəni bərabərhüquqlu əlaqə əsasında birləşməsi ilə yaranır. Bu cür cümlələrdə komponentlər bir-birindən grammatik cəhətdən asılı olmur, hər bir hissə ayrıca cümlə kimi işləyə bilər. Hissələr arasındakı əlaqə əsasən intonasiya, bağlayıcılar və ya durğu işarələri vasitəsilə qurulur.

Azərbaycna dilində tabesiz mürəkkəb cümlənin onu təşkil edən sadə cümlələrin bir-birləri ilə münasibətinə görə isə 6 növü formalaşmışdır.

- 1) Zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə (*Yağış yağır, maşınlar şütüyürdü*);
- 2) Ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə (*Dərs ili başa çatdı, tələbələr yay tətlinə buraxıldılar*);
- 3) Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə (*Güclü qar yağdı, yollar bağlandı*);
- 4) Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə (*Gah traktor təmirə dayanır, gah da traktorçu xəstələnirdi*);
- 5) Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə (*Uşaqların bir qismi sözbə sözbə baxmır, məsələn, Əhəd dediyindən dönmürdü ki dönmürdü*);
- 6) Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə (*Sən yaratdığın Firəngiz indi yoxdur, fəqət mən yaratdığım Firəngiz əbədidir*).

Türkiyə türkcəsində də Azərbaycan dilində olduğu kimi tabesiz mürəkkəb cümlənin bölgüsünə uyğun gəlir. A.Mehmedoğlunun bölgüsünə əsasən 5 qrupa bölünür:

- 1) *Zaman alakalı bağımsız birləşik cümle;*
- 2) *Peş peşə alakalı alakalı bağımsız birləşik cümle;*
- 3) *Açıqlayıcı alakalı bağımsız birləşik cümle;*
- 4) *Karşılaştırma alakalı bağımsız birləşik cümle;*
- 5) *Sebep alakalı bağımsız birləşik cümle* [9, 50].

Göründüyü kimi, Türkiyə türkcəsi ilə Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlələrin təsnifatı arasında nəzərəçarpacaq struktur və prinsip fərqləri mövcuddur. Türkiyə türkcəsində mürəkkəb cümlələrin növləri əsasən formal-qrammatik meyarlara əsaslanır və “birləşik cümle”, “sıralı cümle”, “bağlı cümle” terminləri ilə adlandırılaraq daha ümumi qruplarda təqdim edilir. Bu dildə xüsusilə feilin təsriflənməyən formalarının və onların tərkiblərinin iştirak etməsi ilə yaranan “girişik cümle” və “iç içə birləşik cümle” kimi formalar geniş yer tutur, çünki Türkiyə türkcəsində feilin təsriflənməyən formalarının və onların tərkibləri çox vaxt cümlədaxili ikinci bir hissə yaratmaq imkanına malik quruluş kimi qiymətləndirilir. Eyni zamanda “ki bağlayıcısının köməyi ilə qurulan mürəkkəb cümlə (Bu Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələrə uyğun gəlir) və “şərtlə birləşik cümle” (şərt budaq cümləsi) kimi xüsusi tipologiyalar da istifadə olunur ki, bu da təsnifatı daha çox sintaktik quruluşların xarici formasına yönəldir. Azərbaycan dilində isə mürəkkəb cümlələrin təsnifatı daha geniş və daha çoxmərtəbəli şəkildə qurulmuşdur. Burada həm formal-qrammatik, həm də semantik əlaqələr əsas götürülür. Türkiyə türkcəsində mürəkkəb cümlə növləri daha çox struktur-forma yönümlü olduğu halda, Azərbaycan dilində həm struktur, həm də semantik münasibətlər eyni dərəcədə mühüm sayılır. Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlələrin qruplaşdırılması daha geniş şaxələnmiş və məna əlaqələrini daha incə detallarla ifadə edən bir sistem kimi formalaşmışdır. Bu fərqlər hər iki dilin sintaktik ənənəsinin və inkişaf yolunun özünəməxsusluğunu göstərir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin növləri məsələsi Azərbaycan dilçiliyində uzun müddət müzakirə olunmuş və alimlər arasında müxtəlif say göstəriciləri irəli sürülmüşdür. Ənənəvi Azərbaycan sintaksisində budaq cümlələr əsasən baş cümlənin hansı üzvünü izah etməsinə görə təsnif edilir. Bu yanaşmaya görə aşağıdakı məna növləri göstərilir: mübtəda budaq cümləsi, xəbər budaq cümləsi, tamamlıq budaq cümləsi, təyin budaq cümləsi, zərflik budaq cümləsi. Zərflik budaq cümləsi isə öz daxilində zaman, səbəb, məqsəd, şərt, nəticə, müqayisə, tərz və s. kimi yarımqruplara ayrılır. Bu modelə əsasən bəzi dərsləklərdə tabeli mürəkkəb cümlələrin məna növlərinin sayı 10-12 arasında göstərilir.

Məsələn, Məmməd Cəfər Cəfərov və Əbdülzəl Dəmirçizadə [6, 241] kimi tədqiqatçılar klassik sintaktik bölgünü əsas götürərək budaq cümlələri baş cümlənin

üzlərinə uyğun şəkildə sistemləşdirmiş və zərflik budaq cümlələrinin daxili bölgüsünü geniş şəkildə təqdim etmişlər. Bu yanaşmada mənə növlərinin sayı artır və 11-12 növə qədər yüksəlir. Digər tərəfdən, Bəkir Çobanzadə [5, 153] və sonrakı struktur-semantik yanaşmanı müdafiə edən bəzi alimlər tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifində formal göstəricilərlə yanaşı, semantik münasibəti əsas götürmüşlər. Bu zaman budaq cümlələr daha ümumiləşdirilmiş qruplara bölünür və növlərin sayı azaldılır. Məsələn, bəzi tədqiqatlarda əsas mənə münasibətləri olaraq zaman, səbəb, şərt, məqsəd, şərt və qarşılaşdırma və s. münasibəti də göstərilir.

Tabeli mürəkkəb cümlə mürəkkəb cümlənin elə bir növüdür ki, onun tərkib hissələrindən biri əsas, digəri isə budaq cümlə olur və budaq cümlə əsas cümləyə tabe şəkildə işlənir. Bu tip cümlələrdə tərəflər bərabərhüquqlu olmur. Əsas cümlə fikrin əsas məzmununu ifadə edir, budaq cümlə isə həmin fikri tamamlayır, izah edir və ya aydınlaşdırır. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə formal olaraq əsas görünür, lakin semantik baxımdan onun məzmunu çox zaman budaq cümlənin məlumatı ilə tamamlanır. Buna görə də baş cümlə təkə işlədikdə ya tam fikir bildirmir, ya da yarımçıq informasiya yaradır. Əksinə, budaq cümlə sintaktik baxımdan baş cümlədən asılı olsa da, çox vaxt semantik baxımdan müstəqil fikir ifadə edə bilir. Bu, tabeli mürəkkəb cümlələrin təbiətindən irəli gəlir: baş cümlə konstruktiv çərçivə rolunu oynayır, budaq cümlə isə əsl informasiyanı daşıyır. Bu xüsusiyyət oğuz qrupu türk dillərinin hamısında müşahidə olunur. Bu tip cümlələr dilin məntiqi, semantik və funksional imkanlarını genişləndirərək fikrin daha dolğun və dəqiq ifadəsinə şərait yaradır. Baş və budaq cümlə arasında mövcud olan tabelilik münasibəti nitqdə səbəb-nəticə, zaman, şərt, məqsəd, qarşılaşdırma və digər mənə əlaqələrinin formalaşmasına xidmət edir. Kamal Abdulla yazır ki, *“budaq cümlə bütün cümlənin strukturunu tamamlayan özünəməxsus vasitəyə çevrilir”*. [1, 164]. Başqa bir deyişlə, *“budaq cümlə semantik və struktur baxımdan daha tam, bütöv baş cümləni tamamlayan hissə kimi özünü göstərir”* [1, 165]. Lakin bu struktur zənginliyi eyni zamanda bir sıra nəzəri və praktik problemlər doğurur. Tabeli mürəkkəb cümlələrin həm quruluş, həm də mənə baxımından çoxplanlı olması onların vahid prinsiplər əsasında izahını və təsnifatını çətinləşdirir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifatı sintaksisin ən mübahisəli və çətin məsələlərindən biridir. Problemin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu cümlə tipi həm struktur (formal-qrammatik), həm də məzmun (semantik-funksional) baxımdan mürəkkəb və çoxqatlıdır. Bu isə vahid və universal təsnifat modelinin yaradılmasını çətinləşdirir. Müxtəlif dilçilik məktəbləri və tədqiqatçılar tabeli mürəkkəb cümlələri fərqli prinsiplər əsasında qruplaşdırmış, nəticədə isə müxtəlif təsnifat sistemləri meydana çıxmışdır.

Semantik yanaşma isə tabeli mürəkkəb cümlələri komponentlər arasındakı mənə münasibətlərinə görə qruplaşdırır. Bu halda səbəb-nəticə, zaman, şərt, məqsəd, qarşılaşdırma və digər münasibətlər əsas götürülür. Bu sistem cümlənin daxili

məzmun əlaqələrini daha aydın əks etdirir. Lakin burada da problem yaranır: eyni struktur müxtəlif kontekstlərdə fərqli semantik çalarlar ifadə edə bilər. Bəzi hallarda isə forma ilə məna arasında tam uyğunluq olur. Bu da sərhədlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsini çətinləşdirir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifatında müəyyən çətinliklərlə üzləşilir ki, bu da təsnifatın formal və yaxud da semantik prinsiplər əsasında aparılması ilə əlaqədardır. Əgər tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifatı formal-qrammatik prinsip əsasında aparılsa idi, bu zaman tabeəddici sözlər, əvəzliliklər və s. şərtlər əsas götürülməli idi. Təsnifatın semantik prinsip əsasında aparılmasında isə mürəkkəb bütövün komponentləri arasındakı münasibətin xarakteri əsas götürülməlidir. Fikrimizcə, tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifatında hər bir əlaqə tipini müəyyənləşdirən formal-qrammatik nüansları nəzərə almaqla tabeəddici cümlə və onun bir üzvü ilə tabe cümlə arasındakı məna münasibətlərini əsas götürmək daha məqsədəuyğundur. Belə ki, məhz tabeəddici elementin məzmun xarakteri, onun semantikasi budaq cümlənin gəlməsinin zəruriliyini və ya mümkünlüyünü şərtləndirir. V.Bağırzadə yazır ki, “*dilçilik tarixində, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində tabeli mürəkkəb cümlələrin tədqiqi təkcə bir prinsip üzrə deyil, komponentlər arasındakı formal və semantik cəhətlər əsas götürülməklə iki prinsip üzrə aparılmışdır*” [3, 30].

Tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifi sintaksisin ən mürəkkəb və mübahisəli məsələlərindən biridir. Bu mürəkkəbliyə ilk növbədə onun həm formal-qrammatik, həm də semantik prinsiplər əsasında izah olunması ilə bağlıdır. Əgər təsnifat formal-qrammatik prinsipə əsaslanırsa, bu zaman bağlayıcı vasitələr, bağlayıcı sözlər, əvəzliliklər, korelyatların mövcudluğu və komponentlərin quruluşu əsas götürülür. Semantik prinsipə əsaslanıldıqda isə mürəkkəb bütövün hissələri arasındakı məna münasibəti, zaman, səbəb, məqsəd, şərt, nəticə və s. ön plana çıxır. Problem ondadır ki, bu iki prinsip çox vaxt üst-üstə düşür və eyni cümlə müxtəlif yanaşmalara görə fərqli şəkildə təsnif edilə bilər. Məsələn, Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində rast gəlinən “O elə danışdı ki, hamı susurdu” [11, 112] tipli cümlədə formal baxımdan tərz-i-hərəkət budaq cümləsi kimi müəyyənləşdirilir. Lakin semantik baxımdan burada səbəb-nəticə münasibəti də açıq şəkildə hiss olunur. Bu isə göstərir ki, yalnız formal göstəriciyə əsaslanmaq kifayət etmir. Eyni problem Mirzə Fətəli Axundzadənin dilində də müşahidə olunur. “Bilirəm ki, o gələcək” [2, 87] cümləsində *ki* tamamlıq budaq cümləsi yaradırsa, “Elə yağış yağdı ki, yollar su içində qalmışdı” cümləsi təyin budaq cümləsi sayılır, ancaq burada *ki* bağlayıcısı nəticə mənası ifadə edir. Deməli, eyni bağlayıcı müxtəlif sintaktik funksiyalar daşıyır və bu çoxfunksiyalılıq təsnifatda çətinlik yaradır. “Kim gəlsə, xoş gəlir” tipli cümlədə formal baxımdan mübtəda budaq cümləsi mövcuddur. Lakin burada “o adam” kimi gizli bir korelyat nəzərdə tutulur. Bu cür ixtisar olunmuş strukturlar sintaktik sərhədlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsini çətinləşdirir. Eyni zamanda, bəzi

cümlələrdə bir neçə mənə münasibəti eyni vaxtda ifadə olunur. Məsələn, Elçinin bədii dilində rast gəlinən “Əgər sən gəlsən ki, məsələ həll olunsun, yaxşı olar” [8, 154] tipli konstruksiyada həm şərt, həm də məqsəd çaları müşahidə edilir. Bu isə qarışıq və keçid tipli budaq cümlələrin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsini çətinləşdirir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifində intonasiyanın da rolu az deyil. Yazılı mətnə eyni görünən cümlə danışıda fərqli intonasiya ilə tamam başqa sintaktik mənə qazana bilər. Buna görə də yalnız yazılı forma əsasında aparılan təsnifat bəzən natamam olur. Bəzən köməkçi vasitələr (bağlayıcılar, əvəzlik qəliblər və bağlayıcı sözlər) olmasa da mürəkkəb cümlə formalaşa bilər. Məsələn: *Dışın ağrıyır çək qurtar, qonşun pisdir, köç qurtar* və s.

Türkiyə türkcəsində tabeli mürəkkəb cümlələr iki əsas nəzəri istiqamətdə tədqiq olunur: formal-qrammatik yanaşma və semantik-funksional yanaşma. Formal-qrammatik yanaşmaya görə tabeli mürəkkəb cümlələr, əsasən, bağlayıcı və bağlayıcı sözlərin iştirakı ilə qurulan cümlələr kimi götürülür. Bu yanaşmada zaman, şərt, səbəb, məqsəd, nəticə, qarşılaşdırma və digər mənə münasibətlərini bildirən bağlayıcılar əsas təsnifat meyarıdır. Bəzi türkoloqlar (M. Ergin, T. Banguoğlu və b.) bu mövqedə dayanmış və yalnız bağlayıcı vasitəsilə yaranan əlaqələri tabeli cümlə hesab etmişlər. Bu baxışa görə, feili-bağlama və feili-sifətlə qurulan strukturlar həmişə budaq cümlə kimi qiymətləndirilmir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq Türkiyə türkcəsində feili-bağlamalı, feili sifətli və məsdər tərkibli cümlələr mürəkkəb cümlələr hesab olunur və “girişik birləşik cümlələr” adlandırılır. Məsələn, *Geldiğini, gördüm* (türk.). *Sen gideren ben dönüyordum* (türk.), *Gelen adamı görmedim* (türk.) və s. **Deyib** sözü ilə qurulan mürəkkəb cümlələr. Məsələn: *Gelerim deyip o beni aldatdı*. Azərbaycan dilində bu tipli cümlələr sadə cümlələr hesab olunur. Bir digər fərq ondan ibarətdir ki, vasitəsiz nitq formasında qurulan cümlələr Türkiyə türkcəsində “iç içə birləşik cümle” termini ilə adlandırılır. Məsələn, “*Geleceğim, dedi*” (türk.). Azərbaycan dilində **ki** bağlayıcısı ilə qurulan tabeli mürəkkəb cümlələr Türk dilində “**Ki**” li birləşik cümlələr ” termini ilə adlanır. Məsələn: *Biliyorum ki sen bu işi başarırsın* (türk.).

Türk dilində Azərbaycan dilində olduğu kimi beş cümlə üzvünün adına görə tabeli mürəkkəb cümlənin beş mənə növü, zərfliyin mənə qruplarına və digər əlaqələrə görə 10 mənə növü formalaşmışdır: “*Özne yardımcı cümləsi, yükləm yardımcı cümləsi; nəsnə yardımcı cümləsi, bəliştən yardımcı cümləsi; koşulu yardımcı cümləsi, zarflık yardımcı cümləsi, maksat yardımcı cümləsi, nəticə yardımcı cümləsi, şərt yardımcı cümləsi, tərz yardımcı cümləsi, yer yardımcı cümləsi, sayı yardımcı cümləsi, dərəcə yardımcı cümləsi, qarşılaşdırma yardımcı cümləsi, zaman yardımcı cümləsi, səbəb yardımcı cümləsi*” [9, 50]:

Türk dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin Azərbaycan dilindəki kimi cümlə üzvlərinə və zərflilərin mənə qruplarına əsaslanan geniş təsnifatının verilməsi,

əslində, türk dilçiliyinin son dövr tədqiqatlarında sintaktik münasibətlərin daha incə şəkildə sistemləşdirilməsinə doğru atılmış addım hesab edilə bilər. Bu təsnifat göstərir ki, Türkiyə türkcəsində də baş və budaq cümlələr arasındakı əlaqələr təkcə formal-grammatik meyarlara görə deyil, həm də semantik münasibətlərə əsaslanaraq qruplaşdırılır. Cümlə üzvlərinə görə beş əsas budaq cümlə tipi və zərflərin mənə qruplarına görə on müxtəlif budaq cümlə növünün müəyyənləşdirilməsi Azərbaycan dilindəki klassik tabeli budaq cümlə sisteminə yaxınlaşmanı nümayiş etdirir. Bu isə hər iki dilin ortaq sintaktik bazaya malik olduğunu, lakin ənənəvi təsnifat baxımından fərqli yanaşmaların mövcudluğunu göstərir. Beləliklə, göstərilən 15 budaq cümlə növü türk dilində semantik əlaqələrin mümkün qədər dəqiq təhlilinə şərait yaradır və Azərbaycan dilinin sintaktik sisteminə paralel şəkildə daha funksional bir təsnifatın formalaşdığını sübut edir.

Türkmən dilində tabeli mürəkkəb cümlələr əsasən zaman, şərt, səbəb, məqsəd, nəticə və digər mənaca bağlılıq münasibətlərini əks etdirir. Lakin ümumi yanaşmada Türkmən dilinin tabeli mürəkkəb cümlə sistemi Oğuz dilləri içində ən morfoloji yönümlü və ən çox feili bağlama əsasında qurulan modellərdən biri kimi xarakterizə olunur. Türkmən türkcəsində mürəkkəb cümlələrin digər növü şərt münasibəti ilə yaranan tabeli əlaqədir. *“Gelyäniñ bolsa, menem gelerin”* cümləsində *“bolsa”* şəkilçisi ilə ifadə olunan budaq cümlə şərt mənası yaradır və əsas cümlənin baş vermə şərtini bildirir. Beləliklə, şərt şəkilçisi tabeli əlaqənin formalaşmasında əsas sintaktik vasitə rolunu oynayır. Sinan Dincin Türkmən türkcəsində apardığı bölgüsü cümlələrin quruluş, bağlanış və funksional xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq sintaktik bölgünün müasir prinsiplərini əks etdirir. Ənənəvi grammatik təsnifdən fərqli olaraq cümlələrin quruluşuna görə bölgüsü daha geniş çərçivədə nəzərdən keçirilir və bəsit (sadə) cümlə, birləşik (mürəkkəb) cümlə və s. cümlə kimi əsas kateqoriyalar müəyyən edilir.

Qaqauz dili Oğuz qrupu türk dillərindən biri olaraq sintaktik quruluş baxımından həm Azərbaycan, həm də Türkiyə türkcəsinə yaxın xüsusiyyətlər göstərsə də, tabeli mürəkkəb cümlələrin qurulmasında müəyyən spesifikliklərə malikdir. Bu dildə tabelilik münasibətləri həm bağlayıcıların, həm də feili bağlama və feili sifət formalarının iştirakı ilə formalaşır. Lakin Türkmən dili ilə müqayisədə bağlayıcıların rolu daha güclüdür və Qaqauz dilinin sintaksisində bağlayıcılar və bağlayıcı sözlərlə qurulan tabeli mürəkkəb cümlələr daha çoxdur. Türkmən türkcəsində mürəkkəb cümlələr müxtəlif sintaktik əlaqə vasitələri ilə qurulur və xüsusilə feilin təsriflənməyən formalarının iştirakı ilə yaranan mürəkkəb cümlələr bu dilin sintaktik sistemində mühüm yer tutur. Mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə feili sifət və ya feili bağlama formasında əsas cümləyə bağlanır. Məsələn, *“Gelen adamy görmedim”* cümləsində *“gelen”* formasında olan feili-sifət cümlə kimi çıxış edir və təyin funksiyasını daşıyaraq əsas cümlənin mənasını dəqiqləşdirir. Eyni tip quruluş *“Gelip, ol barada gürrüñ berdim”* cümləsində də müşahidə olunur; burada

“gelip” feili-bağlama vasitəsilə qurulan budaq cümlədir və əsas cümlədə baş verən hərəkətin əvvəlini bildirərək zaman əlaqəsi yaradır. Qeyd edək ki, bu tip cümlələr Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlə sayılmır.

Qaqauz dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin əsas növləri, zaman, şərt, səbəb, məqsəd, nəticə və qarşılaşdırma münasibətlərini əks etdirən budaq cümlələrdir. Qaqauz dilində *da, ki, için, diye, eğer...sa və s.* kimi bağlayıcı və bağlayıcı sözlərlə qurulan mürəkkəb cümlələr geniş yayılmışdır. Bu dildə xüsusilə *diye* bağlayıcısı həm məqsəd, həm səbəb, həm də məzmun münasibətlərini ifadə edə bilir və çoxfunksiyalı rol oynayır. Məsələn: *Ben saña haber verdim, diye erken geldim*, Ögretmen anlattı, diye çocuklar daa iyi anladılar və s. Qaqauz dilinin sintaksisində mübahisəli məqam ondan ibarətdir ki, bəzi tədqiqatçılar feilin təsriflənməyən formaları və onların tərkibləri ilə qurulan cümlələri tam mürəkkəb cümlə hesab edir, digərləri isə onları sadəcə zərf funksiyalı söz birləşməsi kimi qiymətləndirir. Buna baxmayaraq, ümumi yanaşmada tabeli mürəkkəb cümlə sistemi həm morfoloji, həm də bağlayıcı əsaslı modellərin paralel işlədiyi qarışıq tip kimi səciyyələndirilir. Bizim fikrimizcə feili birləşmələr və onların tərkiblərinin işləndiyi cümlələr mürəkkəb cümlə hesab edilə bilməz. Çünki cümlənin mürəkkəb olması üçün ən azı onun iki qrammatik əsası olmalıdır. Məsələn, Mən kəndə çatanda hava qaralmışdı. Bu tip cümlə mürəkkəb yox, sadə cümlədir.

Qaqauz dilində mürəkkəb cümlələr bir neçə qrupa ayrılır:

- 1) Şərt cümləsi (*Olsa e tutalım onnarı aklımızda*).
- 2) Ki bağlayıcısı ilə bağlanan cümlələr (*Umut var ki salt o zaman yaşayabilecez dünäädä*).
- 3) Bağlı cümlələr (*Alêê çocuk da tutêê o beegiri*).
- 4) İç-içə cümlələr (*Korkma dee bobası*).
- 5) Sıralı cümlələr (*Çocuk doyrê, beslee beegiri maaza içindä*).

Qaqauz dilində mürəkkəb cümlələrin bu şəkildə beş əsas qrupa ayrılması dilin sintaktik quruluşunun həm ümumtürk, həm də areal xüsusiyyətlərə uyğun inkişaf etdiyini göstərir. Təsnifatda şərt budaq cümləsi, “ki” bağlayıcılı tabeli cümlə, bağlı və sıralı cümlələr kimi strukturların ayrılması Azərbaycan dilindəki mürəkkəb cümlə sisteminə böyük ölçüdə paralellik yaradır. Xüsusilə “iç-içə cümlə” tipi Türkiyə türkcəsində “iç içə birləşik cümle” adı ilə tanınır. Bu isə Azərbaycan dilində vasitəsiz nitqə uyğun gəlir.

Nəticə. Oğuz qrupu türk dillərində mürəkkəb cümlənin təsnifi problemləri, əsasən, bu dillərdə sintaktik əlaqə vasitələrinin oxşarlığına baxmayaraq, müxtəlif dilçilik məktəblərində fərqli nəzəri yanaşmaların mövcudluğu ilə bağlıdır. Azərbaycan, Türkiyə, türkmən və qaqauz türkcələrində feili bağlamalar, bağlayıcılar, şərt şəkilçiləri və nəqli nitq strukturları eyni funksiyanı daşsa da, onların təsnif meyarları, terminoloji işlənmə prinsipləri və sinxron təhlildə tutduğu yer tam şəkildə üst-üstə düşmür. Bəzi dillərdə feilin təsriflənməyən formalarının köməyi ilə yaranan

cümlələr tabeli mürəkkəb cümlə kimi qəbul edildiyi halda, digərlərində bu strukturlar sadə cümlənin daxilində sintaktik genişlənmə kimi qiymətləndirilir. Araşdırmalar göstərir ki, qaqauz dili ilə digər oğuz qrupu türk dilləri arasında məna baxımından ciddi bir fərq olmadığı halda, sadəcə cümlələrin zahiri quruluş baxımından digər oğuz qrupu türk dillərindən uzaqlaşaraq slavyan dillərinə yaxınlaşdığını göstərir. Bu daha çox söz sırasının pozulması ilə müşahidə edilir. Oğuz dillərinin sintaktik quruluşu üzrə ümumi bir təsnifat modelinin formalaşdırılması üçün morfo-sintaktik, semantik və funksional yanaşmaların harmonizə olunmasına, terminoloji vahidliyin təmin edilməsinə və dillərarası müqayisəli araşdırmaların genişləndirilməsinə ehtiyac vardır.

QAYNAQLAR

1. Abdulla K. (2016). Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı: MTM-innovation.
2. Axundzadə, M. F. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. Şərq-Qərb.
3. Bağırova, V. Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur semantik xüsusiyyətləri, Bakı: 2024, 35-36 s.
4. Cəfərov, M. C. (1968). *Azərbaycan dilinin sintaksisi*. Maarif.
5. Çobanzadə, B. (1929). *Türk-tatar dilinin sintaksisi*. Bakı.
6. Dəmirçizadə, Ə. (2007). *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. Şərq-Qərb.
7. Dinç, S. (2017), *Türkmen Türkçesinin Söz Dizimi*, Fenomen Yayınları, Erzurum, 210 s
8. Elçin. (2008). *Mahmud və Məryəm*. Azərbaycan.
9. Hüseynova T. *Müasir Türk dilində tabeli mürəkkəb cümlə*, Bakı: Avropa nəşr., 2020, 110
10. Korkmaz Z. *Gramer terimleri sözlüğü* (1992) Ankara, Türk Dil Kurumu.
11. Məmmədquluzadə, C. (2004). *Əsərləri (2 cildə, II cild)*. Lider.
12. Sandalyeci, S. *Gagauz Türkçesi Söz Diziminin Ölçünlü Türkiyə Türkçesi Söz Dizimi ile Mukayesesi Üzerine Bir Deneme*, Dil Araştırmaları, 2021, 29: 143 - 163
13. Шапиро, А.Б. *О принципах подчиненных предложений // Русский язык в школе*, - 1937. № 2, - с. 36

Rəyçi: fil.e.d., dos Qətibə Mahmudova